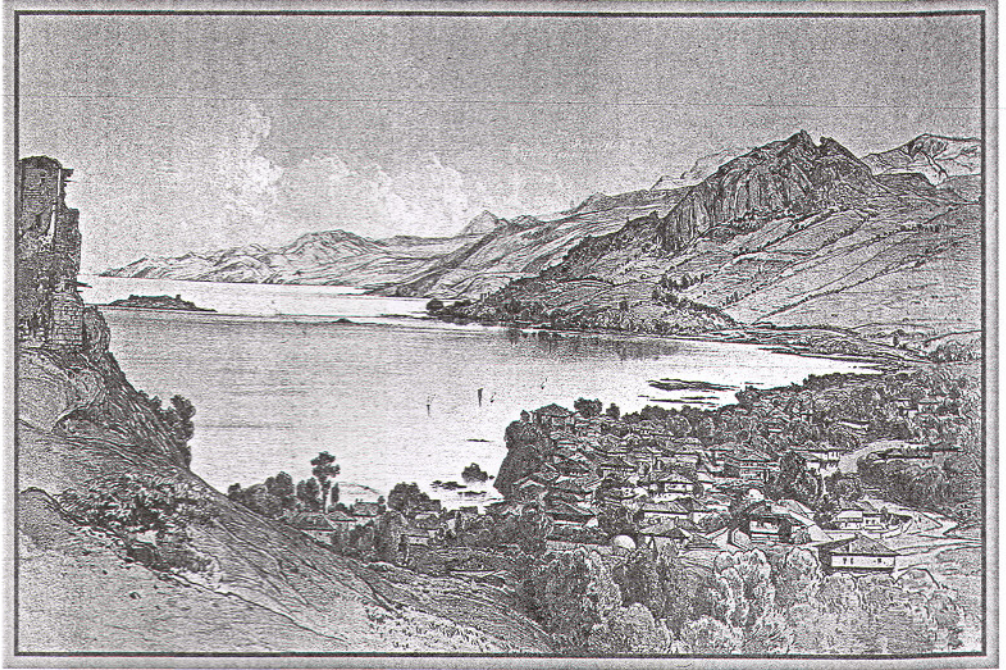

GİRESUN TARİHİ SEMPOZYUMU 24-25 MAYIS 1996

BİLDİRİLER

GİRESUN BELEDİYESİ

İSTANBUL 1997
Giresun Belediyesi Kültür Yayınları No: 1

15. VE 16. YÜZYILLARDA ŞEBİNKARAHİSAR VE CİVARINDA YERLEŞİM MODELLERİ

Fatma ACUN*

Çalışmamıza konu olan 15. ve 16. yüzyıllar Osmanlı Karahisar-ı Şarkî Livası**, modern Türkiye'deki Giresun, Gümüşhane ve Sivas illerindeki bazı ilçelere tekabül etmektedir. Giresun ilinden Şebinkarahisar, Alucra, Çamoluk (Mindeval); Gümüşhane ilinden Şiran; Sivas ilinden Koyluhisar, Ortakent (Sisorta), Suşehri, Akıncılar (Ezbider), Gökçekent (Naıblü) ve Gölova (Ağvanis) ilçeleri Karahisar-ı Şarkî Livasına dahil edilmiştir (bk. Harita 1). Bu durum incelediğimiz dönem boyunca aynı kalmış, hatta, imparatorluk çapında idari düzenlemelerin yapıldığı 19. yüzyıla kadar hiç değişmeden devam etmiştir.

Bölge kuzeyden Giresun, doğudan Gümüşhane, güneyden Erzincan ve Sivas ve batıdan Sivas, Tokat ve Ordu ile sınırlanmıştır. Bütün bölge kuzey, doğu ve güneyden Doğu Karadeniz Dağları ile çevrilidir (bk. Harita 2). Bu dağlar, bölge ile civarı arasında ulaşım ve iletişime doğal engel teşkil eder. Koyluhisar ve nahiyelerinin yer aldığı batı kesiminde ise doğal bir engel yoktur. Bu coğrafi özelliği dolayısıyla bölge sadece batıdan ulaşımına açık olup, Sivas yoluyla İç Anadolu'ya bağlanır. Karadeniz sıradağlarının uzantısı olan Giresun Dağları, Şebinkarahisar ve Alucra'nın kuzey sınırları boyunca bir duvar gibi uzanarak, iç kısma geçmeye sadece bir kaç noktada izin verir. Bu konum dolayısıyla, Şebinkarahisar ve Alucra'nın Giresun ile bağlantısı kış aylarında kesilir. Yüksek dağlar nedeniyle bölge doğu ve güneyden de ulaşılamaz haldedir. Bütün Karahisar bölgesi, ortalama yüksekliği 1500-2000 metreye ulaşan dağ platoları ile kaplıdır. Batıya

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

** Orijinal olarak, *Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki 1455-1578 - an Analysis Based on the Ottoman Tahrir Defters* (Birmingham 1993) adlı doktora tezi çerçevesinde hazırladığım bu çalışmanın çeşitli safhalarında ilgi ve yardımlarını gördüğüm Giresun Valiliği ve Giresun ve Şebinkarahisar belediyeleri yetkililerine teşekkür borçluyum.

doğru, Koyluhisar bölgesinde, yükselti 750 metreye kadar düşer ve yaylalar görülmeye başlanır. Yüksek platoların yer aldığı Karahisar bölgesindeki en büyük ırmak bölgeyi doğudan batıya doğru boydan boya geçen Kelkit Irmağı'dır.

İnceleyeceğimiz iskân birimleri bu nitelikte bir coğrafi saha üzerinde yer almıştır. Bu iskân birimlerinden ilki olan nahiye fonksiyonunu tanımlamakla işe başlanacaktır. Bölgedeki nahiyelerin büyüklük ve dağılımları incelenecek ve haklarında bilgi mevcut olan bazı nahiyelerin de orijinleri belirtilecektir. Daha sonra, bölgedeki iki ana yerleşim ve üretim birimi olan köy ve mezraalara geçilerek, bu birimlerin 15. ve 16. yüzyıllar boyunca değişen statüleri incelenecektir. Son olarak da, bölgedeki bütün köy ve mezraaların adları çeşitli kategorilere göre analiz edilecektir.

İskân birimlerini incelemeye geçmeden önce, bu birimleri tespit etmede takip edilen metod ve karşılaşılan problemlerden bahsetmek yerinde olacaktır.¹ İskân birimlerini tespit etmenin ilk aşaması, yer adlarını doğru okumak oldu. Bu çalışmanın en zor kısmı idi. Çünkü çoğu durumlarda köy ve mezraa adları yazılırken noktaları konulmamıştı. Bazı adların deşifre edilmesi de kolay olmadı. Yer adlarını doğru olarak okuduktan sonra ikinci aşamada, bu adlar modern haritalar ve listelerdeki adlarla karşılaştırıldı.² Çoğu durumlarda, tahrir defterlerinde bulunan köy ve mezraa adlarının karşılığı, haritalar ve listelerdeki adlar arasında arandı. Buna alternatif olarak, harita ve listelerden bir yer adı alınarak, bu ad defterdeki, ilgili bölgelerdeki yer adları ile karşılaştırıldı, aynısı veya benzeri bulunmaya çalışıldı. Bazı durumlar ise her iki metod da, tatmin edici bir sonuç almıyca

¹ Yerleşim birimlerini çalışırken, Hütteroth'un, çeşitli Osmanlı eyaletlerinin tarihi coğrafyası ile ilgili çalışmaları benim için ilham kaynağı oldu. Mümkün olduğu ölçüde, Hütteroth'un metodunu takip ettim. Çalışmaları arasında en çok faydalandıkları şunlardır: Wolf Dietrich Hütteroth, "The Patterns of Settlement in Palestine in the 16th Century, Geographical Research on Turkish Defter-i Mufassal", *Studies on Palestine During the Ottoman Period* (ed. Moshe Maoz), Jerusalem 1975, s. 3-9; Wolf Dietrich Hütteroth-K. Abdulfettah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, özellikle giriş kısmı s. 1-16; Wolf Dietrich Hütteroth, "Methods of Historical Geography -Examples from Southeastern Turkey and Irak", *V. Milletlerarası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sempozyumu*, 1989, Ankara 1990, s. 487-499.

² Kullandığım haritalar 1/200.000 ve 1/500.000 ölçekli olup Harita Genel Müdürlüğü tarafından 1953 ve 1965 tarihlerinde hazırlanmıştır. Modern yer adları için takip eden eserlere bas vurulmuştur: *Son Teskilat-ı Mülkiyede Köylerinin Yer Adları*, İçişleri

kadar tekrar edilerek uygulandı. İkinci metod, birden fazla şekilde okunabilen veya hiç okunamayan yer adları için uygulandı. Bu metod çok faydalı bulundu ve tespit edilebilen yerleşim birimlerinin sayısını artırdı.

Ancak, şüpheli veya çoğu durumda haritadan tamamen silinmiş olan köyleri tanımlamada fazla başarı elde edilemedi. Bu tür köyler oldukça fazla bir yekûn tuttu. Bunun nedeni ise bölgede bugün, 15. ve 16. yüzyıllarda olduğundan çok daha az sayıda yerleşim birimi olmasıdır. Bu nedenle, Harita 3'de sadece kesinlikle tanımlanabilen köyler gösterilmiştir. Bu tür bir gösterim, Hütteroth'un da belirttiği gibi, bölgedeki yerleşim birimlerinin yoğunluğu hakkında yanlış fikir verebilir. Fakat, şüpheli birimlerini tanımlamak veya kaybolmuş yer adlarını haritaya yerleştirmek, bölgenin coğrafi durumu ile yakından aşina olmayı ve saha araştırmasını gerektirmektedir. Ancak bizim araştırmamız sırasında bu tür bir çalışma yapmaya fırsatımız olmamıştır.

Üçüncü aşamada nahiyelerin sınırları çizildi. Bu sınırlar bilinmiyordu, dolayısıyla, tespit edilebilen köyler, ait oldukları nahiyede kalacak şekilde yeniden çizildi. Köyleri tanımlamada kısmi başarı sağlandığı için, nahiyeler arasında yalnızca geçici sınırlar çizmek mümkün oldu.

Bütün bu çalışmaların sonunda, defterde yer alan yerleşim birimlerinin sadece % 25'i haritaya yerleştirilmiştir. Bir başka deyişle, kullanılan defterlerden sonuncusu olan TD 478'de bulunan 590 yerleşim yerinden 140'ı günümüze kadar ulaşmıştır. Bölgede bugün 404 tane köy bulunduğunu göz önüne alırsak, tanımlama oranının, görüldüğünden daha yüksek olduğu ortaya çıkacaktır. Günümüzde ilçe olarak devam eden nahiyeler düzeyinde bakıldığında, tanımlama oranının biraz daha yüksek olduğu görülmektedir; Şıryan (Şıran) % 33, Mindeval (Çamoluk) % 36 ve Naıblı % 35. Tanımlanabilen köylerin oranının düşük olması kısmen idari değişikliklere, kısmen de 20. yüzyılda yapılan eski yer adlarını değiştirme çabalarına bağlanabilir. Şurası de belirtilmelidir ki, bölgedeki yerleşim birimlerinin önemli bir kısmı bundan önce yok olmuştur.³

İskân birimlerini tespit etmede takip edilen metodu açıkladıktan sonra, şimdi bu birimleri incelemeye geçebiliriz.

³ Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında bölge büyük ölçüde tahribata uğramış, nüfusu büyük ölçüde azalmıştır. Bu tahribatın en büyük sebebi, bölgeyi işgal eden D. Türkler

Yerleşim Birimleri ve Dağılım Modelleri

Nahiyeler

Bölgedeki ana idari birim nahiyedir. Ancak, yerleşim birimi olarak nahiyenin önemi ya hiç yoktur ya çok azdır. Çünkü, nahiye-i Karahisar'dan başka merkez (*nefs*)inde yerleşik nüfusa sahip ne bir nahiye, ne de *nefs* olarak kabul edebileceğimiz başka bir yerleşim yeri vardır. Tahrir defterlerinden anlaşıldığına göre nahiyenin fonksiyonu sadece malî veya istatistikidir. Köyleri ve vergileri saymayı kolaylaştırmak için yaratılmıştır.⁴ Bölgenin coğrafyası da nahiyelerin oluşmasında rol oynamıştır. Nahiyelerin ana karakteri, Karahisar haricinde diğer bütün nahiyelerin kendileri yerleşim birimleri olmayıp, köylerin üzerinde bir üst birim teşkil etmesidir. Dolayısıyla, köyler ve bölge insanların iskân yerleri olarak karşımıza çıkar. Bu özellik, bölgedeki iskân birimlerini incelerken, nahiyeler yerine köylere yoğunlaşmamıza neden olmuş, nahiyeler ise sadece karşılaştırma birimleri olarak kullanılmıştır.

Nahiyelerin ortalama büyüklüğünü bulmak için, toplam köy sayısı toplam nahiye sayısına bölünmüştür. Elde edilen rakam 15. yüzyıl sonu için nahiye başına 19 köy iken, 16. yüzyılın ilk yarısında durum değişerek hızlı büyüme sonunda nahiyelerdeki ortalama köy sayısı 29'a yükselmiş, 16. yüzyılın ikinci yarısında bu sayı daha da artarak 31 köye ulaşmıştır. Bölgedeki nahiyelerin büyüklük dağılımları Tablo 1'de gösterilmiştir.

1485 tarihinde nahiyelerin büyük çoğunluğu 11-20 köye sahiptir. Sadece bir nahiye, Akşehirabad, 91-100 arası köye sahip nahiye sınıfına dahil olmuştur. 16. yüzyılın ilk yarısında nahiyelerin çoğu yine 11-20 köy etrafında kümelenmiştir. Fakat aynı zamanda, 71-80 ve 91-100 köy sınıfında da nahiye görülmeye başlanır. 16. yüzyılın ikinci yarısında nahiyelerin büyük çoğunluğu 1-10 ve 21-30 köy sınıfında yoğunlaşmıştır. Aynı zamanda 71-80 ve 101-110 köy sınıfında artış gözlenmektedir. Bu durum ise, bazı nahiyelerin giderek küçülürken, diğerlerinin giderek büyüdüğünü göstermektedir.

Köy Büyüklüğü (hane olarak)	Nahiye Sayısı		
	1485	1547	1569
1-10	5	4	5
11-20	11	7	4
21-30	3	3	4
31-40	2	2	1
41-50	-	1	2
51-60	-	-	-
61-70	-	-	-
71-80	-	2	3
81-90	-	-	-
91-100	1	1	-
101-110	-	-	1

Tablo 1: Nahiyelerin büyüklük dağılımları.

Bu rakamların ortaya koyduğu manzara şöyle yorumlanabilir; dönemin başında nahiyeler ya çok küçük ya da çok büyüktür. Sadece bir kaç nahiye orta büyüklüktedir. 16. yüzyılın ilk yarısında bu iki aşırı uç arasında, orta büyüklükte nahiyeler oluşmaya başlar. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında bu gelişme tersine döner, küçük nahiyeler daha küçük, büyük nahiyeler daha büyük hale gelir. Bunlar önemli tespitler olup, bölgenin değişen şartlar dahilinde değerlendirilmelidir. Karahisar bölgesi, fethin ilk dönemlerinde, Safevilerle problemlili sınırdan olup, her tür sınır ihlaline ve nüfus hareketine açıktır. Daha sonra doğu illerinin (Bayburd, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır ve Malatya'nın) fethi ile, Karahisar iç bölge haline gelir, sınır çatışmaları ve göçlerinden uzaklaşır. İlk dönemlerde bölgenin hemen her yerinde rastladığımız göçebeler, daha sonraları yerleşik hayata geçerek normal reaya haline gelirler. Bütün bunlar elbette bölgedeki nahiyelerin büyümelerine ve büyüklüklerinin değişmesine neden olmuştur. Bölge dahiline veya haricine yapılmış sürgün, zorunlu göç v.s. söz konusu değildir. Dolayısıyla, nahiyelerin dış etkenler sonucu değil, içeride meydana gelen gelişmeler ve nüfus artışının sonucunda büyümüş veya küçülmüş olduğunu söyleyebiliriz.

Nahiyelerin coğrafi dağılımları, incelediğimiz dönemde bölgenin çok

bulunurken, Hasangeriş, Yemlü, Naiblü ve Kösi gibi küçük ve daha az istikrarlı olan nahiyeler batı ve kuzeyde yer almaktadır. Bölgenin batı ve kuzey kısımları, insanlara kolay hareket etme fırsatı veren plato ve yaylaklardan oluşur. Doğu ve güneyi ise yüksek dağlarla kaplı olup insanların kolayca hareket etmelerini engellemiş olabilir.

Nahiyelerin adları, orijinleri hakkında fikir verebilir. Nahiyelerden yaklaşık yarısının adı Türkçe ve İslâmî (Arapça veya Farsça anlamındadır) olmayan adlardır, Kösi Kovana, Alucara, Gavezit Mindavel gibi. Bu adlar, bahsedilen nahiyelerin, bölgenin Türklerin eline geçmesinden, yani Osmanlı fethinden yaklaşık dört yüz yıl önce var olduğuna işaret etmektedir. Geriye kalan nahiye adları Türkçe, İslâmî veya ikisinin karışımı olup bu adları taşıyan nahiyelerin Türkler tarafından kurulduğunun delilleri olarak değerlendirilebilir; Karahisar, Gezenger, Suşehri, Akşehirabad, Serin, Sisorta, Emlak, Mentese, Güdül, Firuz, Hasangeriş, Şahneçimeni ve Yemlü gibi. Bunlar arasında Yemlü, Sisorta ve Suşehri tabiatla ilgili adlardır. Mentese Türkçe şahıs adı olup, bu adı taşıyan nahiyenin kapladığı alanın Mentese adlı bir bey ve onun takipçileri tarafından yerleşildiğini düşündürebilir. Akşehirabad, Şıryan Karahisar ve Naiblü eski geleneksel adlar olup bölgedeki ilk Türk yerleşmesinin izlerini taşımaktadır. Diğer yandan, Firuz nahiyesi adını, bu nahiyedeki yaylaklarda yaşayan *Cemaat-i Firuz*'dan almıştır.⁵

Hasangeriş nahiyesinin hikâyesi uzun ve bir nahiyenin oluşumu sürecini incelemek açısından ilginç olabilir. Dahası, Hasangeriş, hakkında defterde bilgi bulunan tek nahiyedir. Hikâyenin başlangıcı olarak, on dört kişiden oluşan bir grup müsellemler, *nefs* olarak kabul edebileceğimiz nahiye merkezinde yaşamakta idi. Bu nahiyeye bağlı sadece bir mezraa haricinde civarda hiç bir köy yoktu. Müsellemlerden biri tam çiftlik tasarruf etmekte olan Kutlu Bey oğlu Yar Hasan idi. Kutlu Paşa oğlu Hacı Hamza adında başka bir müsellemler de vardı. İsim benzerliğinden Kutlu Paşa ve Kutlu Bey'in aynı şahıs olduğu tahmin edilebilir. Kutlu Paşa hakkında daha fazla bilgi mevcut değildir. Ünvanından yüksek rütbeli bir devlet görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.

Müsellemler teşkilatının Osmanlılardan önce var olduğunu ve ilk dönem Osmanlı askerî teşkilatını oluşturduğunu biliyoruz.⁶ Dolayısıyla, hikâye şöyle gelişmiş olabilir: Osmanlılar bölgeyi ele geçirdiklerinde, bu bir grup

müsellemler için bir nahiye kurdular ve liderlerinin adını da, bu muhtemelen yukarıda bahsedilen Yar Hasan'dır, nahiyeye verdiler. Müsellemler için nahiye oluşturulmasının nedeni, onların yerleştiği bölgenin bir coğrafi ünite teşkil etmesi olabilir. Nahiyenin adının bir kısmını oluşturan '*geriş*' terimi, kısa nehir suların aktığı vadi anlamına gelir. Gerçekten de nahiyenin bulunduğu bölgede güneydeki Kelkit Irmağına dökülen çeşitli akarsular bulunur. Bu da nahiyenin adına eklenen *geriş* terimini açıklar.⁷

Nahiyeler hakkında bu bilgileri verdikten sonra, şimdi köyler mezraalar ve çiftlikleri incelemeye geçebiliriz.

Köyler, Mezraalar ve Çiftlikler

Köyler bölgedeki ana yerleşim birimi olup kırsal kesimin bel kemiğini oluşturur. Karahisar şehir merkezini hariç tutarsak, yerleşik nüfusa sahip tek iskân birimi olarak karşımıza köyler çıkar. Bölgenin ilk tahririnde, terk edilmiş ve yerleşik nüfusu bulunmayan iskân yerleri bile köy sınıfına dahil edilmiş, buralardan toplanacak vergiler *hasıl* adı altında toplam olarak verilmiştir. Bu tür köyler *muattal* üst başlığı altına kaydedilmiş ve bunların bazılarının yanına, köyün dışından gelen kişiler tarafından ziraat edilir anlamına gelen '*hariçden ekerler*' veya '*taşradan ekerler*' kaydı düşülmüştür. Bazı köylerin kenarına da terkedilmiş, yerleşilmemiş anlamına gelen '*virane*' veya '*harab*' kaydı düşülmüştür. Bu şekilde tasnif edilmiş köyler hakkında önemli olan nokta, gerçekte kullanımına bakılmaksızın, yerleşim yerlerinin belirli bir kanunî statüye sahip olmasıdır.⁸

Köyler tahrir defterlerinde, sayfaya boydan boya çizgi çekilerek yazılan '*karye*' terimi ile belirtilmiştir. Köylerin küçük olduğu durumlarda, çizgi daha kısa, yarım sayfa veya daha azdır. Bu çizginin altına köyün adı yazılmış, bazen de '*nam-ı diğer x*' (diğer adı x) veya '*der nezd-i karye-i x*' (x karyesi civarında) gibi açıklamalara yer verilmiştir. Bunları, her köy kaydında yer alan, yukarıda belirtilen nahiyeye bağlı anlamına gelen '*tabi-i m*' terimi takip eder. Bir mezraanın köye bağlı olduğu durumlarda ise bu ilişki açıkça belirtilmiştir. Köyün statüsü, yani timar, mülk veya vakf

⁷ Başka anlamları da olan *geriş* terimi, Ordu yöresinde bu terimin bulunduğu, İnce Geriş, Kuru Geriş, Uzun Geriş gibi pek çok yer adına rastlayan, Yediyıldız tarafından tartışılmıştır. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 43 ve dipnot 216.

⁸ Hütteroth tarafından, Filistin, Ürdün ve Güney Suriye'deki boş ve harap köyler için

olduğu, ve o köyden elde edilen gelirin sahip veya sahipleri de kaydedilmiştir. Karye başlığının altında, köyün erkek nüfusu, bunu takiben de köylülerin topluca ödemek zorunda oldukları vergiler sıralanmıştır. Köy kaydı, eğer mevcut ise, mezraa, zemin, bahçe ve çiftlik kayıtları ile sona erer. Ancak, bütün bunlar en mükemmel köy kayıt şekli olup, köylerin hepsinde rastlanmayabilir.

Köylerin ayrılmaz parçası olan mezraalar ayrıntılı bilgi vermeyi gerektirir. Adından da anlaşıldığı gibi mezraa, çok nadir istisnalar dışında, yerleşik nüfusa sahip olmayan ziraat sahalarıdır. Buralar, köyün ziraat arazisine dahil fakat ana arazi kompleksinden biraz uzakta bulunan ekilebilir yerlerdir.⁹ İncelediğimiz ilk iki tahrir defterindeki mezraalar, ekilebilir arazi niteliğine sahip toprak parçalarıdır. Ancak son iki defterdeki mezraaların bazılarının yerleşik nüfusa sahip olduğu ve bunların bir sonraki tahrirde köye dönüştüğü görülmüştür. Bu durumu örneklendirirsek, TD 255 nolu tahrir defterinde yer alan mezraalardan 76'sının bir sonraki TD 478 nolu tahrir defterinde köy statüsüne yükseldiği tespit edilmiştir. Bazı durumlarda ise tam tersi olmuş, köy mezraa statüsüne indirgenmiştir. Bunun örnekleri nadir olup, TD 378 nolu defterde, diğerlerinden daha sık rastlanmaktadır. Bu şekilde mezraa statüsüne indirgenmiş köylerden bazılarının bir sonraki tahrirde tekrar köy statüsüne yükseldiği görülmektedir.

Mezraalar genelde defterde tek tek kaydedilmiştir. Ancak iki mezraanın birlikte kaydedildiği ve gelirlerinin de birlikte gösterildiği durumlar da mevcuttur. *Mezraa-i Kiraz Alanı ve Ağca Taş hariç ez defter, hasıl 1440* gibi.¹⁰ Bu uygulama sadece, mezraaların gelirlerinin çok az olduğu nadir durumlarda yapılmıştır. Dolayısıyla, mezraaların genel manzarasını bozmamaktadır.

Çiftlikler de mezraalar gibi üretim birimleri idi ve hatta bazıları yerleşik nüfusa bile sahipti. Bu özellikleri dolayısıyla çiftlikleri, yerleşik nüfusa sahip mezraalardan, hatta köylerden ayırt etmek çok zordur.¹¹ Bu tür çiftliklerin, yukarıda bahsettiğimiz yerleşik nüfusa sahip mezraalar gibi, zamanla köye dönüşmeleri ihtimali yüksektir.

İlk iki tahrir defterinde, TD 37 ve TD 387'de, rastlanan çiftlikler ya müsellemler tarafından tasarruf edilmektedir ya da tımar sahiplerine tahsis

edilmiştir. İlk durumda çiftlikler, eskiden beri müsellemler tarafından tasarruf edilmektedir (*Kadimden duta geldikleri yurtlarıdır*), ikinci durumda ise çiftlikler tımar sahiplerine geçimlerini sağlamaları amacıyla tahsis edilmiştir. Üçüncü tahrir defterinde farklı türde çiftlikler görünmeye başlar. Toplamları 41 olan bu yeni tür çiftliklerin sayıları dördüncü tahrirde biraz daha artarak 47'ye ulaşır. Bu yeni tür çiftliklerin en belirgin özelliği, hemen hepsinin şahıs isimleri taşımasıdır. Bu isimlerin bazılarını ilk defterde takip etmek mümkündür. Buna bir kaç örnek verirsek; Kutlu Bey'in oğlu Yar Hasan ve Kutlu Paşa'nın oğlu Hacı Hamza'nın çiftlikleri, 1547 tarihli üçüncü ve 1569 tarihli dördüncü tahrir defterinde mevcut olup¹² bu çiftliklerin sahipleri olan Yar Hasan ve Hacı Hamza 1485 tarihli ilk tahrir defterinde yer alır ve Hasangeriş nahiyesinin orijini ile ilgili olarak yukarıda bahsi geçmiştir.¹³ Bu şahıslar, adlarının geçtiği son tahrirde vefat etmiş olmalı, fakat çiftlikler hâlâ onların adını taşımaktadır. Yeni sahiplerinin adı kaydedilmemiştir. Örnekleri artırırsak, TD 225 ve TD 478'de rastladığımız Hacı İlyas, Asayış, Babasa, Musa veled-i Safa, Yaramış ve Veli veled-i Hasan'ın çiftliklerini, ilk defterde takip etmek mümkündür. Bütün bu şahıslar TD 37'de, Hasangeriş nahiyesinin müsellemleri olarak kaydedilmiştir.¹⁴ Şahneçimeni nahiyesindeki çiftlik sahiplerinden Pir Nazar ve İsa, ilk defterde müsellemler olarak görülür. Bu nahiyedeki diğer iki çiftlik ve bölgedeki diğer nahiyelerde yer alan çiftlikler (Alucara 4, Kösi 3, Mentese 1, Akşehirabad 2, Gavezit 6, Suşehri 2, Koyluhisar 8 ve Sisorta 1) müsellemler orijinli değildir. Bölgede, Koyluhisar, Sisorta ve Hasangeriş nahiyeleri dışında, ilk dönemde müsellemler nüfusuna rastlanmaz. Müsellemler orijinli olmayan çiftliklerden üçü, yolculara hizmet veren Şeyhler (Şeyh Kara Demirci, Şeyh Gücek ve Şeyh) tarafından¹⁵ geri kalanlar da çeşitli şahıslar tarafından tasarruf edilmektedir.

¹² TD 255, s. 182 ve TD 478, s. 15.

¹³ Nahiyeler ile ilgili yukarıdaki kısma bakınız.

¹⁴ TD 37 s. 806

⁹ Mezraanın çeşitli yönleri için bk. Hütteroth-Abdülfehtah, *aynı eser*, s. 29.

Nahiyelere göre ortalama köy büyüklüğü (hane olarak)			
Nahiyeler	1485	1547	1569
Abad-ı Akşehir	8	65	85
Alucara ve Tuzeri	8	24	25
Eliği	12	29	45
Firuz	2	6	13
Gavezit	2	6	8
Gezenger*	2	-	-
Serin*	11	34	51
Menkufe*	5	-	-
Kösi	6	7	11
Kovana	4	13	22
Koyluhisar	4	25	47
Menteşe	-	48	57
Mindavel	3	6	20
Sisorta	5	15	29
Suşehri	8	29	42
Naıblü	6	40	46
Şebhane Köyleri+	7	33	78
Emlak	47	26	46
Şahneçimeni	1	10	33
Yemlû	2	8	23
Hasangeriş	14	9	17

Tablo 2: Nahiyelere göre köylerdeki ortalama hane sayısı.

* Bu üç nahiye 1547'de birleştirilerek, Şiran adlı yeni bir nahiye oluşturulmuştur.

+ Şebhane aslında nahiye olmayıp, sadece şap işleyen köyler topluluğudur.

TD 255 ve TD 478 nolu defterlerdeki çiftlikler karşılaştırıldığında, ilkinde ver alan çiftliklerin tamamının ikincisinde de ver aldığı, ayrıca bu

sonuca ulaştırır: Birincisi, 16. yüzyıl çiftlikleri miras bırakılabilinen arazilerdir. İkincisi, müsellemler nüfusun olmadığı nahiyelerdeki çiftliklerin varlığını açıklamak zor olmakla birlikte -ki bu durum, müsellemler teşkilatı dağıldıktan sonra müsellemlerin de bölgeye dağıldığı ve onlara bulundukları yerlerde çiftlikler tahsis edildiği şeklinde yorumlanabilir- bölgedeki çiftliklerin çoğu eski müsellemler tarafından tasarruf edilmektedir. Müsellemlerin tarihi de bunu doğrular mahiyettedir. Müsellemler, 15. yüzyılın ortalarına kadar seferlere katılan eski atlı askerlerdir (*kadimden kona geldikleri çiftliklerine eşerler*). Zamanla geri hizmete alanmış ve nihayet askerî statülerini kaybederek reaya sınıfına dahil edilmişlerdir.¹⁶ Dolayısıyla, yukarıdaki örneklerden, askerî statü kaybının, miras olarak bırakılabilen çiftlikler tahsis etme yoluyla telâfi edildiği görülmektedir.¹⁷

İskân birimlerinin genel özelliklerini verdikten sonra, şimdi ayrıntılarına geçebiliriz.¹⁸ Başlangıç olarak, iskân birimlerinin yapısı incelenecektir. Bir nahiyedeki köy sayısı ve köylerdeki hane sayısı esas alınarak, o nahiyedeki köylerin ortalama büyüklüğü hesaplanmıştır (Tablo 2).

Bu sayı 1485 tarihinde, az nüfuslu nahiyeler için köy başına 1 veya 2 hane, yoğun nüfuslu nahiyeler için 47 hanedir. Bu iki uç arasında, nahiyelerin çoğu ortalama 4-12 haneli köylere sahiptir. Elli yıl gibi bir zaman sonra, üçüncü tahrirde bu manzara önemli ölçüde değişmiştir. En küçük köyün büyüklüğü ortalama 6 veya 7 hane iken, en büyük köydeki hane sayısı ortalama 65 haneye yükselmiştir. Bu tahrirde nahiyelerin çoğu ortalama 10-30 haneli köylere sahiptir. Son tahrirde gelişmeler daha gözle görülür haldedir. En küçük köy ortalama 11 haneli iken bu sayı en büyük köy için 85'e kadar yükselmiştir. Bu yelpazenin arasında nahiyelerin çoğu 20-40 haneli köylere sahiptir.

¹⁶ Doğru, *Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı*, s. 50-54.

¹⁷ Aynı duruma, eski Hristiyan müsellemlerin askerî statüleri kaldırıldığında, bu statü kaybının *baştınalar* (miras bırakılabilen araziler) ile telâfi edildiği Maçka'da da, Trabzon, rastlanmıştır: Heath Lowry, "Privilege and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of Tourkokratia: 1461-1533", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (ed. Anthony Bryer - Heath Lowry), Birmingham-Washington 1986, s. 113-116.

¹⁸ İskân birimlerini tanımlama oranı çok düşük, % 25, olduğu için, bu birimlerin dağılımını bölgenin coğrafyası üzerinde göstermek faydasız görüldü. İskân birimlerinin büyük çoğunluğunu dahil etmeden yapılacak çalışma, bölgenin tamamen farklı birliktir ve sonuçları bir manzara ortaya koymaz. Bu nedenle, bu çalışmada, iskân birimlerinin büyük çoğunluğunu dahil etmeden yapılacak çalışma, bölgenin tamamen farklı birliktir ve sonuçları bir manzara ortaya koymaz. Bu nedenle, bu çalışmada, iskân birimlerinin büyük çoğunluğunu dahil etmeden yapılacak çalışma, bölgenin tamamen farklı birliktir ve sonuçları bir manzara ortaya koymaz.

Bu rakamlardan elde ettiğimiz genel manzara şudur; ilk tahrirden son tahrire kadar, bölgedeki bütün nahiyelerde ortalama köy büyüklüğünde üç kat, hatta daha fazla artış gözlenmektedir. Bu tespit, bölgenin ilk dönemlerde çok seyrek halde iskân edilmiş iken, dönemin sonuna doğru bu durumun değişerek, giderek daha yoğun halde iskân edilir hale geldiğini göstermektedir. Bu gelişmelere paralel olarak, iskân birimlerinin, köyler ve mezraaların, sayısı dramatik bir biçimde artmıştır (Bk. Tablo 3).

	Tahrirler			
Statüler	TT 37	TT 387	TT 255	TT 478
Toplam köy	466	467	554	590
Boş	49	-	-	-
Hariçden	127	-	19	19
Toplam mezraa	84	237	311	313
Boş	28	-	-	-
Hariçden	7	-	19	19

Tablo 3: Boş ve hariçden köy ve mezraaların defterlerdeki toplam sayıları.

İlk tahrirde yer alan 466 köy ve 84 mezraa, ikinci tahrirde 467 köy ve 237 mezraaya yükselirken, üçüncü tahrirde daha da artarak 554 köy ve 311 mezraaya ulaşmıştır. Son tahrirde bu sayılar daha dengeli biçimde artarak köyler için 590 ve mezraalar için 313 olmuştur. Köyler daha yakından incelendiğinde, bölgenin iskân yapısında meydana gelen değişmelerin, sadece yeni kurulan köyler ve mezraalar dolayısıyla değil, bunların önemli bir miktarının kaybolmasıyla da ilgili olduğu görülmüştür. İlk defterdeki iskân birimleri (köyler ve mezraalar dahil) üçüncü defterdekilerle karşılaştırıldığında sadece 172 tanesi bu defterde takip edilebilmiştir. Diğer bir deyişle, 378 adet iskân birimi kaybolmuş veya adını değiştirmiştir.

Yeni kaydedilen ve kaybolmuş iskân birimlerinin oranının çok yüksek olması, tahrirlerin yapıldığı şartları ortaya koymayı ve yukarıda verdiğimiz rakamları bu şartlar dahilinde değerlendirmeyi gerektirmektedir. Son iki tahrir Kanunî Süleyman döneminde, Bağdat ve İran seferleri için yapılan hazırlıklar sırasında yapılmıştır. Bu durumda tahrirler sıkı devlet kontrolü

Ayrıca, bu rakamlar, ilk ve son tahrir arasında, bölgede büyük ölçüde yeniden düzenleme yapıldığını da göstermektedir. Bu yeniden düzenlemeler, bölgede daha fazla gelir kaynağı ortaya çıkarma çabalarının bir sonucu olarak görülebilir.

	Köyler			Mezraalar		
Nahiyeler	Toplam	Boş	Hariçden	Toplam	Boş	Hariçden
Abad-ı Akşehir	98	4	31	2	-	-
Alucara ve Tuzeri	12	5	2	5	5	-
Eliği	7	-	4	-	-	-
Firuz	15	6	-	-	-	-
Gavezit	22	-	9	10	7	1
Gezenger	13	6	7	5	5	-
Güdül	11	4	6	-	-	-
Kösi	14	-	6	2	-	1
Kovana	10	-	2	4	-	-
Koyluhisar	37	-	-	11	1	-
Menkufe	32	3	22	1	-	1
Menteşe	16	6	5	3	1	1
Mindavel	21	2	14	2	1	1
Serin	18	-	8	3	-	1
Sisorta	24	10	-	5	4	-
Suşehri	27	-	11	-	-	-
Naıblü	10	3	-	13	4	-
Şebhane Köyleri	11	-	-	1	-	1
Emlak	14	-	-	4	-	-
Şahneçimeni	17	-	-	2	-	-
Yemlü	5	-	-	4	-	-
Hasangeriş	1	-	-	1	-	-

Şimdi ele alacağımız konu olan, boş ve hariçden köy ve mezraaların incelenmesi, bu dramatik değişmelerin nedenlerini açıklamamıza yardımcı olabilir. İlk tahrirde, bölgede *muattal* ve *harabe* adları altında kaydedilen toplam 49 boş köy ve 28 mezraa bulunmaktadır. 127 köy ve 7 mezraa ise, *hariçden* veya *taşradan* terimleriyle işaretlenerek, bu köylerin, köy haricinden gelen kişiler tarafından ziraat edildiği belirtilmiştir. Bu durumda, *hariçden* veya *taşradan* köylerde yerleşik nüfus bulunmadığı açıktır, dolayısıyla bu tür köyler, boş köyler arasına dahil edilebilir. Yerleşik nüfusa sahip olmayan bütün iskân birimlerini toplarsak, bölgede 176 boş köy ve 35 terkedilmiş mezraa olmak üzere toplan 211 harap veya terkedilmiş iskân biriminin bulunduğu görülür. Bu rakamlardan bölgedeki köylerin % 38'inin ve mezraaların % 45'inin boş veya terkedilmiş olduğu görülmekte ve Osmanlı fethinin ilk yıllarında bölgenin büyük ölçüde tahrib edilmiş halde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu köy ve mezraaların nahiyelere göre dağılımı Tablo 4'de gösterilmiştir.

Boş ve hariçden köy ve mezraaların coğrafi dağılımı, oldukça ilginç bir manzara arzeder. Yemli nahiyesindeki bir tane *muattal* mezraa haricinde, Koyluhisar'a bağlı nahiyelerden, Hasangeriş, Şahneçimeni ve Yemli nahiyelerinde ne boş ne de hariçden köy ve mezraaya rastlanılmıştır. Koyluhisar'ın diğer nahiyelerinde ise durum tamamen farklıdır. Naibli nahiyesinde yer alan 8 köyden 7'si *muattal*dır. Sisorta için durum biraz daha az dramatik olup 14 köyden 10'u *muattal*dır. Firuz nahiyesinde ise 15 köyden 6'sı *muattal*dır. Diğer yandan Koyluhisar'da bir tane bile hariçden/taşradan köy veya mezraaya rastlanmamıştır. Koyluhisar ve hemen civarındaki nahiyelerde boş ve hariçden köy ve mezraa görülmeyp, sadece uzağındaki nahiyelerde rastlanması, adı geçen nahiyelerin yer aldıkları kesimlerin coğrafi özellikleri ile açıklanabilir; ilk kesimde yükselti daha düşük olup, tüm bölgede en geniş ziraat araziye sahip yerdir. Bu da işlenecek yeteri kadar toprak olduğunu, dolayısıyla insanların civar köylere giderek ziraat yapmasını gerektirecek bir durum olmadığını gösterir. İkinci kesim ise yaylaların bulunduğu, cemaatlerin yaşadığı yerler olup, hem toprak azlığı hem de burada yaşayanların hareketli gruplar olması nedeniyle köy ve mezraaların boş kaldığı ve hariçden ekilip biçildiği söylenebilir. Buralarda yer alan boş köylerin sayısı yerleşik nüfusa sahip köylerden kat kat fazla olduğu için, yakınlardaki köye gidip orayı ziraat edecek yeteri kadar insan yok gibidir. 7 tane de boş ve sadece 1 tane yerleşik nüfusa sahip köyü olan Naibli nahiyesi bunun en güzel örneğini teşkil eder.

Karahisar ve buna bağlı nahiyelerin durumu da oldukça ilgi çekicidir. Öncelikle, Karahisar'ın şehir merkezi kalabalık bir grup gayri Müslim ve küçük bir grup Türk tarafından iskan edilmiştir. Karahisar nahiyesine bağlı bulunan Şebhane köyleri fetih sırasında meydana gelen hasardan etkilenmemiş görünmektedir, çünkü hariçden statüsüne sahip küçük bir mezraa dışında bütün köyler yerleşik nüfusa sahiptir ve bütün mezraalar ziraat edilir haldedir. Tarihçi İbn Kemal'in Karahisar'ın ele geçirilişi ile ilgili yazdıkları açıklayıcı olabilir:

24 Ağustos Çarşamba günü Osmanlı kuvvetleri (Şebin) Karahisar'a yürüdü. Toplarımızı kurup kaleye saldırıya başladığımızda Dara Bey dışarı çıkıp, teslim olmak istedi. (...) Kasabada yaşayan halkı yerinde bıraktık. Fakat 1000 kadar adamımızı bol miktarda levazimat ile birlikte burada bıraktık. Kasabadaki garnizonu alıp götürdük.¹⁹

Fetih sırasında Karahisar'ın merkezinin hasar görmemesini, kale komutanının hemen teslim olmasıyla açıklamak mümkün olsa da, bu açıklamayı hiç hasar görmemiş Şebhane köyleri için de geçerli saymak mümkün değildir. Şap madeni çıkarmak ve işlemekle meşgul olan bu köylerdeki şap üretimini sekteye uğratmamak için Osmanlıların bölgede her hangi bir tahribat yapılmasına izin vermedikleri şeklinde bir yorum, Şebhane köylerinin durumlarını daha iyi açıklayabilir. Karahisar'a bağlı nahiyelerdeki köy ve mezraaların yarısına yakın kısmının boş veya harap halde olması, Şebhane köylerinin fetih sırasındaki tahribattan amaçlı olarak korunduğunu açıkça göstermektedir. Karahisar'ın bazı nahiyeleri için de durum daha da vahimdir; mesela Alucra nahiyesinde bulunan 12 köyden 10'u boş, ikisi hariçden ve yine bu nahiyede yer alan 5 mezraadan hepsi de *muattal*dır. Daha sonra Şiran nahiyesine katılan Gündül nahiyesinde bulunan 11 köyden 4'ü boş, 6'sı hariçden ve sadece bir tanesi yerleşik nüfusa sahiptir. Gezenger nahiyesi de çok derinden sarsılmış haldedir; 13 köyden 6'sı boş, 7'si hariçden ve 5 mezraadan hepsi *muattal*dır. Bölgedeki en büyük nahiye olan Akşehirabad'ın en az sarsıntıya uğrayan nahiye olduğu görülür. Bu nahiyedeki 98 köyden 31'i hariçden ve sadece bir köy boştur. Toplam 27 köyü bulunan ve bunlardan 11'inin hariçden ve kalan hepsinin yerleşik nüfusa sahip olduğu Suşehri nahiyesinde durum biraz daha iye görünmektedir.

Boş ve hariçden köy ve mezraaların dağılımı incelendiğinde şöyle bir model ortaya çıkar. Fetih sırasındaki tahribattan Koyluhisar ve civarındaki

nahiyeler ve Karahisar nahiyesi etkilenmemiş görünürken, diğer bütün nahiyelerde tahribat büyük ölçüdedir. Bu durum yukarıda açıkladığımız coğrafi şartların etkisinin yanı sıra, 13. yüzyılın ikinci yarısından beri bölgede devam edegelen siyasi olaylar ile de yakından ilgilidir. Selçuklu devletinin çökmesinden sonra, Karahisar bölgesi dahil bütün Anadolu, irili ufaklı pek çok Türkmen Beyliğinin iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Timur'un istilası ve bunu takip eden Osmanlı iç savaşının (1402-1413) bölge nüfusu üzerinde olumsuz etkisi muhtemel ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu kabileleri arasındaki mücadelelerin bölgeyi derinden sarsmış olması muhakkaktır. Sınırdaki bulunduğu ve Akkoyunlu akınlarından kolayca etkilendiği için, Osmanlı-Akkoyunlu rekabeti bölgeye daha fazla zarar vermiştir. Otlukbeli seferi sırasında Fatih'in gönderdiği akıncılar, ordudan önce Akkoyunlu ülkesinin 40-50 kilometre kadar içlerine giderek önlerine gelen her şeyi talan etmiştir.²⁰ Âşıkpaşa-zâde, Fatih ve Uzun Hasan mücadelesi sırasında, Karahisar civarında pek çok çatışmaların meydana geldiğini ve bölge halkının büyük ölçüde rahatsız olduğunu söyler.²¹ Bütün bu olaylar elbette bölgede yaşamakta olan insanları etkilemiş ve belki de bazılarını, daha güvenli bir yer bulmak için terke zorlamıştır.²²

Hariçden köylerin toplam 127'ye ulaşan sayısı, Osmanlı fethi sonrasında her dört köyden birinin halkı tarafından terk edildiğini göstermektedir. Fakat, hariçden köylerin statüsü ne idi ve bu köylerin arazileri kimler tarafından ekilip biçiliyordu? İlk defterde (ve sonraki defterlerde) bu tür köylerin geliri her hangi bir tımar sahibine tahsis edilmemiş, gelirlerinin kimin tarafından toplanacağı da belirtilmemiştir. Hariçden köy ve mezraaları ziraat edenler hakkında da defterde bilgi olmaması nedeniyle, bu tür köy ve mezraaların statülerini, yalnızca hariç reaya hakkındaki genel bilgilerimiz ışığında açıklamak mümkün

²⁰ Bk. Imber, *aynı eser*, s. 214-215.

²¹ Friedrich Giese (ed.), *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, Osnabrück 1972, s. 170.

²² Doğudaki Bayburt ve güneydeki Kemah sancaklarında aynı şekilde ve daha büyük ölçüde tahribat görülmektedir. Bölgelerin fethinden sonra düzenlenen defterlere göre, bu sancaklarda sırasıyla köylerin % 42.9'u ve % 67.7'si terk edilmiş haldedir. Bu geniş çaplı tahribatın asıl nedeni Osmanlı-Akkoyunlu ve Osmanlı-Safevi savaşlarıdır. İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul, 1975, s. 29-35. Aynı mlf., *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 34-37. Bu

görünmektedir. Beş çeşit hariçden statüsü ve dolayısıyla da beş çeşit hariç reaya vardır.²³ Bunlar arasında biri bizim durumumuza çok uygundur; Türkmen, yörük ve haymana gibi, yerleşik hayat sürmeyen insanlar bir yerde, bir veya birkaç mevsim için geçici olarak yerleştiklerinde hariç reaya olurlar. Bölgenin Osmanlılardan önce Akkoyunlu Türkmenler tarafından iskân edildiğini düşünürsek, hariçden köyleri ziraat edenlerin bu Türkmenler olması kuvvetle muhtemeldir.²⁴ İlk defterde, bu insanların vergilerinin normalden daha az oranda olup belli bir yekûn halinde devlete ödedikleri görülür.²⁵ Bu şunu gösterir; başlangıçta devlet bölge halkına toleranslı davranıp, bunları hariç reaya statüsüne dahil ederek vergilerini düşük tutmuştur. Bunda amaç zaten az olan bölge nüfusunu yerinde tutmak ve mümkünse dışarıdan nüfus çekmek olmalıdır. Daha sonra, aşağıda da görüleceği gibi, hariçden statüsü zaman içinde kaldırılmıştır. Son defterlerde, hariçden köylerin yarıya yakın kısmı iskân edilirken, kalanının kaybolduğu gözlenmiştir.

Bölge 16. yüzyılda büyük ölçüde iyileşmiş ve iskân edilmiş durumdadır. Bu asıra ait defterlerde ne boş bir köye ne de muattal bir mezraaya rastlanır. Dahası, ilk defterde, TD 37, bulunan 49 boş köyden 23'ünü üçüncü defterde takip etmek mümkündür. Bu durum, söz konusu köylerin devam ettiğini, eskiden boş olan köylerin yaklaşık yarısının sürekli olarak iskân edilen standart köyler haline geldiğini göstermektedir.²⁶ Geri kalan 26 köyün izine rastlanmaması, bunların ya kaybolduğunu ya da hali hazırda mevcut bulunan köylerle birleştirildiğini düşündürmektedir. Mezraalar arasında ise, ilk defterdeki 28 muattal mezraadan 10'unu TD 255'de takip etmek mümkündür. Kalan 18 tanesine rastlanmamıştır.

²³ Bu konuda bk. Oktay Özel, "15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 43 (1986), s. 160-163.

²⁴ Bu tahmin, bölgeye ve bölgeden sürgün olmadığını kabul etmektedir. Bu konuda bk. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVI/1-4 (1954), s. 209-237.

²⁵ Hariç reayaların vergileri ya tımar sahibi ya da devlet tarafından toplanmaktadır. Özel, *aynı makale*, s. 163-164. Bizim durumumuzda vergilerin tımar sahibi tarafından toplanacağına dair defterde bir kayıt yoktur. Dolayısıyla vergilerin devlet tarafından toplanması daha muhtemel görülmektedir.

²⁶ Boş köyler TD 37'den sonra gelen ikinci defterde, TD 387'de arandığında sadece 17

Hariçten köylerin kaderine gelince, 127 tanesinden 53'ü devam etmiştir ve TD 255'de görülmektedir.²⁷ Bunlardan sadece Karye-i Ağca Kilise hariçden statüsünü sürdürürken, diğerleri standart köy haline gelmiştir. İskân edilen köylerin çoğu, 16 köy ile Akşehirabad'da yoğunlaşmıştır. Bunu 12 köy ile, daha sonra Şiran'a katılan Menkufe ve 6 köy ile Gavezit takip eder. Geri kalan iskân edilmiş köyler ise daha azar sayıda bütün bölgeye dağılmıştır; Alucra'da 1, Kösi'de 2 ve Mindavel'de 3 köy. Hariçden köylerden 78'ini takip etmek ise hiç mümkün olmamıştır. Bunların kaybolmuş olması muhtemeldir. Hariçden mezraalara gelince, ilk defterde sayısı 7 olan mezraaların hiç birine TD 255'de rastlanmamıştır. Bunların da tamamen ortadan kalktığı düşünülebilir.

Boş köyler ve muattal mezraaların iskânı sonunda ortaya çıkan manzara, iskânın en geniş çapta Akşehirabad nahiyesinde gerçekleştiğini, bunu Menkufe ve Gavezit'in takip ettiğini, diğer nahiyelelerdeki iskânın ise küçük çaplı olduğunu göstermektedir. Ancak burada önemli olan nokta, yeniden iskânın tüm bölgede görülmesidir. Bölgenin 1485'lerdeki harap manzarası, 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru genel iyileşme ve iskâna dönüşmüştür.

Bu manzaraya bölgede ilk olarak TD 255'de ortaya çıkan 17 hariçden köy ve 17 hariçden mezraayı da eklemek gerekir. Bu köy ve mezraalardan bazıları Emlak (2 mezraa), Hasangeriş (2 köy) ve Şahneçimeni (1 köy ve 1 mezraa) nahiyelelerinde yer alır. Bu nahiyelelerde daha önce hiç bir boş veya hariçden köy veya mezraanın olmaması ilginçtir. Yeni ortaya çıkan hariçden köy ve mezraaların diğerleri Akşehirabad (2 köy, 1 mezraa), Eliği (1 köy), Kösi (1 köy), Kovana (1 köy, 1 mezraa), Koyluhisar (2 mezraa), Mindavel (1 köy, 1 mezraa), Şiran (6 köy, 9 mezraa), Suşehri (2 köy) ve Naiblü (1 köy) nahiyelelerinde yer alır. Bu dağılım bize net bir model sunmamakla birlikte, yeni kurulan köy ve mezraaların bütün bölgeye rastgele dağıldığını gösterir. Bir sonraki tahrir defteri olan TD 478'de 22 köy ve 16 mezraa hariçden statüsüne sahip görünmektedir. Bunların büyük çoğunluğu eski statülerini devam ettirmekte olup, sadece 4 tanesine ilk kez rastlanır. Bunlar her nahiyelede bir tane olmak üzere Akşehirabad, Hasangeriş, Koyluhisar ve Şiran'da yer alır. Önceden Hasangeriş nahiyesinin köyleri arasında yer almış olan Karye-i Kesresun hariçden statüsünü değiştirmeden Koyluhisar'a dahil olmuştur. TD 255'de hariçden mezraalar arasında bulunan mezraa-i

Lazanis son tahrirde köy olmuş, Karye-i Lazanis ve hariçden statüsü kaldırılmıştır. Bir başka hariçden mezraa, mezraa-i Bütür, tamamıyla kaybolmuş görünüyor, TD 487'de kaydına rastlanmamıştır.

Bir önceki tahrir sırasında gözden kaçan köyler, defter dışı kalmış anlamına gelen '*hariç ez defter*' terimi ile kaydedilmiştir. Bu tür köylere sadece üçüncü tahririnde, TD 255, rastlanmış olup bu tahririn, bölgedeki iskân birimlerinin en iyi tahkiki olduğunu belirtebilir. Bir başka açıdan bakıldığında, bir önceki defter olan TD 387'nin ayrıntılara fazla önem verilmeden düzenlendiğini ima edebilir. TD 255'de 3 köy ve 26 mezraa *hariç ez defter* olarak görülmektedir. Bu köylerin tamamı Koyluhisar'da, mezraaların 2'si Akşehirabad'da, 2'si Kösi'de, 4'ü Koyluhisar'da, 3'ü Mindavel'de, 6'sı Şiran'da, 2'si Sisorta'da, 6'sı Suşehri'nde ve 1'i Yabanlu'dadır. Bir sonraki defter olan TD 478'de bütün bu köyler ve mezraalar standart şeklinde kaydedilmiş, sadece Koyluhisar'da başka bir köy, karye-i Kara Ağaç, hariç ez defter olarak işaretlenmiştir.

Bölgedeki yerleşim birimlerinin ayrıntılı incelenmesini tamamladıktan sonra, bu birimlerin adlarını incelemeye geçebiliriz.

Yer Adlarının Analizi

Bölgedeki yer adlarının analiz ederken ilk tahrir esas alınarak buradaki bütün köy ve mezraa adları çeşitli kategorilere göre tasnif edilmiş, üçüncü ve dördüncü tahrirlerden ise sadece yeni ortaya çıkan köy ve mezraa adları alınmıştır. Böylece, bütün dönemler ve bütün yer adları incelemeye dahil edilmiştir. Dolayısıyla önce birinci tahririn sonuçları verilecek, bunu üçüncü ve dördüncü defterler takip edecektir. İncelemenin sonuçlarını vermeye geçmeden önce bir noktayı belirtmekte fayda vardır. Bu da, Türklerin bölgede son dört yüz yıldır yaşamakta olduğudur. Bu nedenle, bölgede ilk Türk yerleşmesine dair taze deliller bulmada fazla ümitli olunmamalıdır.

Bölgedeki yer adlarının en belirgin özelliklerinden biri, eski köy ve mezraa adlarının devam etmiş olmasıdır. Mutaga, Zühüm, Mesar, Ayasmos (kutsal su kaynağı), Cahmaniş v.s. Türk öncesi döneme ait yer adlarıdır ve Osmanlı devrinde yaşamaya devam etmiştir. Ayuklu Kilise, Ağca Kilise, Beş Kilise ve Kilise Alanı gibi adlar bu köylerde²⁸ kiliselerin bulunduğu işaret etmekte olup, aynı olgunun diğer örneklerini teşkil eder.

Yer adlarının en göze çarpan özelliği, bunların büyük bir kısmının tabiatla ilgili olmasıdır. Aslında, yerleşim yerlerine tabiatın tarifi ve nitelikleri ile ilgili adlar vermek, Türk ad verme geleneklerinden biridir.²⁹ İncelediğimiz yer adlarının üçte birinden fazlası tabiatla ilgilidir: Kuytulu, Kuyucak, Kuru Göl, Yaylak, Şeker Deresi, Dik Köy, Dik Tepe ve Ada Tepe bölgenin topografisini; Çakıl Ağıl, Gümüş Yeri, Yumurcak Taş, Kanlı Kaya ve Kızıl Taş toprağın kalitesini; Ak Pınar, Ağca Köy, Baş Kızılca ve Saruca tabiatın renklerini tanımlamaktadır. Yer adı vermede kullanılan bir başka motif de sudur; Derecik, Akpınar, Derecik Çay ve çok yaratıcı bir ad olan Su Gölgesi. Meyveler ve Çiçekler de yer adı vermede ilham kaynağı olmuştur; Kızıl Elma, Kiraz Ağacı, Ale Ağacı, Güllü Köy ve Gümür Çiçek. Çeşitli hayvan adlarını taşıyan köyler (12 tane) de mevcuttur; Burak, Doğan, Arslan, Yukarı Güğercinlik, Saru Kuşcu, Yılanlıca, Oğlakçı, At ve Kuş gibi. Kuş adlı köyde çakır ve balaban gibi kuşların yetiştirilmekte olması ilginç olup köye bu adın verilmesini açıklamaktadır.³⁰

İncelediğimiz yer adlarından 49 tanesinin şahıs adları olduğu görülmüştür. Oğuz boylarının adlarını taşıyan köy sayısı oldukça az olup, bölgedeki ilk Türk yerleşmesinin niteliği hakkında fikir vericidir. Şahıs adlarının köy adları olduğu durumlarda; bu adların köylerin kuruluşunda öncülük etmiş kişilerin adlarından gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Abdurrahman, Dünder, Eşrefi, Abdullah, Ali Kayacı, Muzaffer Ağılı, Güdük Veli veled-i Hasan, Safer, Kerim, Kara Yakub, Sarı Yusuf ve Lık Lık İsa bu türün örneklerindendir. Ancak, bu şahısları, ilgili köyün halkı arasında arama çabamız başarı ile sonuçlanmamıştır. Bu da, söz konusu köylerin geçmiş yüzyıllarda, daha eski nesiller tarafından kurulduğu anlamına gelebilir.

Oğuz boylarının adlarına şu nahiyelerde rastlanmıştır: Bozoklu ve Eymür'e Suşehri'nde³¹, Yukarı Kınık, Kınık-ı Zir ve Kızık'a Gavezit'de;

Yazır ve Üreğir'e Firuz'da; Karkın'a Naıblü ve Şebhane köylerinde; Üreğir'e Şahneçimeni'nde; Üreğir'e Yemlü'de; Eymür'e Akşehirabad'da. Görüldüğü gibi, Üreğir bölgede en yoğun halde yerleşmiş boy durumundadır. Bunu, Kınık ve Eymür kabileleri takip etmektedir.

İncelediğimiz yer adları arasında 14 tanesinde Şeyh, Pir, Baba ve Zaviye adlarının geçtiğini gördük: Şeyh Karaman, Şeyh Yolbeyi, Şeyh Oğlu, Şeyh Hüseyin, Ak Şeyh, Pir Seyyid, Vad Baba, Seydi Baba, Kardarış Zaviyesi ve Zohna Zaviye gibi. Bütün bu adlar ve zaviyelere yapılan referanslar şeyhler, dervişler ve zaviyelerin bölgedeki ilk Türk yerleşmesi sırasında oynadıkları rolün delilleridir. Bilindiği gibi zaviyeler, Osmanlılar tarafından Türkmen gruplarını, özellikle Balkanlarda, yerleştirmede kullanılan merkezi bir müessesedir.³²

TD 255'de yeni ortaya çıkan köy ve mezraa adları arasında yapılan inceleme bunların yaklaşık yarısının, genel deyimler kategorisine koyulabilecek adlar olduğunu gösterdi. Bayram Seti, Yenice, Boyaluca, Evcik, Eski, Ödemiş vs. bu kategoriye dahil edilen yer adlarındandır. Bunlar doğrudan tabiatla ilgili değildir, olaylar nesneler veya durumların ifadeleri olup bu adları taşıyan köy ve mezraaların yeni kurulmuş olmasını açıklayabilir. Yine, bu defterde rastlanan yer adlarının önemli bir bölümü tabiatın çeşitli niteliklerini yansıtır. Kamışluca, Pınarbaşı, Gölcük gibi. Renkler de başka isimlerle birleşerek sık sık kullanılmıştır: Kara Yürek, Kızılca Ağıl, Kızıl Bük, Akça Kaya, Ağca Halil, Ala Minik, Ala Kilise gibi. Meyve adları taşıyan yer adları bu tahrirde artmıştır. Bu kategorinin örnekleri Armutlu, Fındıklı, Kavunluk, Bostan, Aluçlar ve Öz Dut olup, bu adları taşıyan köy ve mezraalarda adı geçen meyvelerin yetiştirildiğini gösterebilir. Hayvan adları da kullanılmış olup bu tahrirde yenileri eklenmiştir: Delice, Balıkhisar ve Arıcı gibi. Şahıs adlarının kullanıldığı yer adlarının oranı bu tahrirde de önceki gibidir. Bu tahrirde yeni kurulan köyler arasında Oğuz boylarından, Üreğir'e Yemlü'de, Bozoklu ve Eymür'e Sisorta'da ve yine Eymür'e Akşehirabad'da rastlanır. Aslında bu boy adlarının çoğuna önceki tahrirde adı geçen nahiyelerin köyleri arasında rastlanmıştır. Bu yenileri ise eskilerinin devamı durumundadır. Sadece,

²⁹ Bu konuda bk. Bahaeddin Yediylıdız, "Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri ve Yer Adı Değişikliklerinin Tarihi Gelişimi", *Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984*, Ankara 1984, s. 27

³⁰ TD 255, s. 31. Balaban için bk. Redhouse, *Turkish English Lexicon Dictionary*, s. 379.

³¹ Faruk Sümer, Suşehri'nde, Oğuz boyunun adını taşıyan Avşar köyünün bulunduğunu söylemektedir. Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler; Tarihleri Boy Teşkilatı ve*

iki köy haricinde, Oğuz boylarının adını taşıyan Sümer'in listesindeki bütün köyleri ilk tahrir defterlerinde tespit etmek mümkün oldu.

³² Bu konuda bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskan ve

daha önce rastlanılmayan Çöplü oymağı Sisorta nahiyesinde ilk kez olarak görülür.

Yeni adlar arasında, dikkate değer sayıda eski Rum ve Ermeni adlarının bulunduğu gözlenmiştir: Ermenos, Kiryanos, Mandi, Ubarı, Esküne, Kara Gavezit gibi. Bu tahrirde yer adları ile ilgili en önemli tespit, 34 tanesinde harap anlamına gelen *viran*, *viranı* veya *ören* son eklerinin bulunması olup, bu adları taşıyan köy ve mezraaların, eski yerleşim birimlerinin ihya edilmesiyle kurulduğunu göstermesidir. Bu tür yer adlarının çoğunda şahıs isminin bulunması ilginçtir. Cemal Viranı, Haydar Viranı, Hacı Viranı, Haydar Viranı gibi. Bahsedilen bu şahısların ilgili köy ve mezraaların ihyasında rol aldıkları düşünülebilir. Ancak defterde yapılan aramada, ilgili köyün nüfusu arasında bu şahıslara rastlanmamıştır. Bahse konu köylerin yarısına yakın kısmında yerleşik nüfus yoktur, geri kalan köylerin bir kısmı Müslim ve gayri Müslimler tarafından iskan edilirken, diğerleri hariçten ziraat edilmektedir. Viran adı taşıyan köy ve mezraalara en fazla üçüncü tahrirde, TD 255, rastlanması, ikinci tahrirde sadece birkaç ve ilk tahrirde hiç bulunmaması, bu tür yerlerin, bölgeye yeni yerleşmiş küçük bir grup tarafından çok yavaş ihya edildiğini, bazılarının da civar köylerdeki nüfus tarafından ziraat edildiğini gösterir.

TD 487'deki yeni kurulan köylerin adları, TD 255'dekine benzer, ancak daha küçük ölçüde bir manzara tasvir etmektedir. Aynı yer adları kategorilerine bu defterde de rastlanır. İki şahıs, bir boy, bir şeyh adı ve tabiatla ilgili adlar ve daha az oranda İslami olmayan adlar mevcuttur.

Son iki defterdeki yeni kurulan köy ve mezraaların adlarının özelliği, daha yaratıcı ve tabiatla, olaylarla ve insanlarla ilgili olmasıdır. Halihazırda mevcut bulunan köylerle yeni kurulan köyleri karşılaştırdığımızda, daha geleneksel adların birincisinde, daha yaratıcı ve insanlarla ilgili olanların ise ikincisinde olduğu görülmektedir. Yer adları arasında rastlanan az sayıdaki Oğuz boy adları ve şahıs adları bölgedeki ilk Türk yerleşmesi hakkında fazla ip ucu vermemektedir. Fakat bu durum, bölgedeki Türk yerleşmesinin adları unutulacak kadar eski olduğunu gösterir.³³

³³ Karahisar'dan çok daha sonra Türkler tarafından yerleşilen Samsun bölgesinde, Oğuz boylarının adlarını taşıyan köylerin oranı çok daha fazla, bazı yerlerde % 50'dir. Bk.

Sonuç

Yukarıdaki analizden, köylerin bölgedeki ana yerleşim birimi olduğu ortaya çıkmıştır. Bazı mezraalar 16. yüzyılın ortalarına doğru köy haline gelmiş fakat, Karahisar'dan başka bir şehir merkezi hiç oluşmamıştır. Bu da bizim, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca köy toplumu ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Diğer yandan, Karahisar hariç, bölgedeki bütün nahiyeler, kendileri yerleşim birimi olmak yerine, tahrir yapmayı kolaylaştırmak için yaratılmış bir birimler olarak fonksiyon yapar görünmektedir.

Fetih sırasında bölge nüfusu yerlerini terk ettiği için, incelediğimiz dönemin başında köy ve mezraaların % 40'ı tamamen boştur. Bu da köylerdeki ortalama hane sayısını düşürmüştür. Boş köyler ya iskân edilir ya da kaybolurken bu arada yeni köyler kurulmuştur. Böylece köylerdeki ortalama hane sayısı da yükselmiş, nahiyeler daha da büyümüştür. Hariçden köylerin sayısı önemli oranda düşmüş fakat bu tür köyler dönemin sonuna kadar görülmeye devam etmiştir. Bu durum, ilk dönemlerde insan azlığını, sonraki dönemlerde ise toprak azlığının belirtisidir.

Boş köylerin dağılım modeli, bölge nüfusunun geniş çapta yer değiştirdiğini gösterir. Diğer bir deyişle, Karahisar ve Koyluhisar nahiyeleri haricinde tüm bölge, fetih sırasındaki kargaşadan etkilenmiş görünmektedir. Bölgenin ihyası ise 16. yüzyıldan itibaren yine geniş çapta gerçekleşmiştir.

Yer adları üzerine yapılan çalışma, Oğuz boyu, şahıs ve İslâmî olmayan adları taşıyan pek çok eski iskân birimlerinin olduğunu ortaya koymuştur. Boy adları taşıyan köylerin dağılımı, Oğuz boylarının belli bir civarda değil bütün bölgede yerleştiklerini göstermektedir. Yeni köylerin kurulmasıyla birlikte yer adları daha fazla tabiatla, renklerle ve hayvanlarla ilgili, bir bakıma daha yaratıcı hale gelmiştir. Bölge insanının tecrübeleri ve çevre ile ilişkileri, yaşadıkları yerleri adlandırmada belirleyici olmuştur. Bu da, insanlar ile çevre arasında mükemmel bir uyum olduğunu gösterir.